

ӘОЖ 81:1; 81-1; 81-13; МҒТАР 16.01.07
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.06>

А.М. ЕЛУБАЙ¹, Н.Ә. АЛДАБЕК²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: smailova_asem@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nurgul74_74@mail.ru

ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІН АЙШЫҚТАЙТЫН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЛИНГВО-МӘДЕНИ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдес екі халықтың (қазақ және түрік) мәдениетіндегі және тіліндегі мақал-мәтелдердегі «әйел» ұғымының мағыналық құрылымы талданады. «Әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдерге салыстырмалы және лингво-мәдениеттанымдық талдау жасалынды. Екі ұлттың әйел затына қатысты когнитивтік ерекшеліктері сараланып талқыланды. Авторлардың пікірінше, қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани қазынасы мен тіл байлықтарын туыстас тілдер лексикасындағы тілдік бірліктермен салыстыра зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Зерттеудің өзектілігі лингво-мәдениеттанымдық аспектіде қарастырғанда, тілдің коммуникациялық және танымдық қызметінен бөлек, тілді мәдениет пен өркениет ұғымдарымен бірлікте және сабақтастықта қарастыру, тұтас әлем, ұлттық ерекшеліктер жайында құнды мағлұмат беретін ұлттық мәдени ақпарат көзі ретінде танумен байланысты. Зерттеудің мақсаты қазақ және түрік тілдеріндегі «әйел» ұғымдарының тілдік көрінісін лексикалық деңгейде талдау, олардың концептуалды ерекшеліктері мен қызмет ету ерекшеліктерін анықтау. Жұмыста сипаттама-аналитикалық, лексикалық және концептуалды талдау, тілдік-мәдени талдау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Қазіргі кезде тілші ғалымдардың зерттеулерінде әйел концептісінің мазмұны айшықталып, әр қырынан қарастырылып келді.

Сонымен қатар мақалада «әйел» ұғымының концептуалды, бейнелік және құндылық құрамдас бөліктерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары ашылады. «Әйел» ұғымы қоғамның әділ жынысқа деген көзқарасын білдіреді, сондықтан қазақ және түрік этностарында әйелге үй иесі, әйел, ана, ене рөлі жүктеледі. Түрік мақал-мәтелдері әйелдердің еңбекқорлығын, төзімділігін, мейірімділігін көрсетеді. Қазақ халқы әйел затында да еңбекке ұқыптылықты, жайдарылықты, қонақжайлықты жоғары бағалайды. Екі этнос та әйелдің мінезі мен адамгершілік қасиеттерін әйел сұлулығынан жоғары қояды. Қазақ және түрік этностарының лингвистикалық мәдениеттерінде әйелдік сөйлегіштік, жалқаулық, сараңдық, өтірік, мақтаншақтық айыпталған. Туыстас екі тілді салыстыру барысында әрбір тіл мәдениетінің ортақ белгілерімен қоса өзіндік ерекшеліктері де ашылады.

Кілт сөздер: әйел, концепт, мақал-мәтел, антропоцентризм, лингвомәдениеттану, стереотип.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Елубай А.М., Алдабек Н.Ә. Түркі әлеміндегі «әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдердің лингво-мәдени аспектісі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 68–78. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.06>

***Cite us correctly:**

Elubai A.M., Aldabek N.A. Turki alemindegi «aiel» konceptisin aishyqtaityn maqal-matelderin lingvo-madeni aspektisi [Linguistic and Cultural Aspects of Proverbs Reflecting the Concept «woman» in the Turkish World] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 68–78. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.06>

A.M. Elubay¹, N.A. Aldabek²¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: smailova_ase@mail.ru*²*PhD, Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nurgul74_74@mail.ru***Linguistic and Cultural Aspects of Proverbs Reflecting the Concept «woman»
in the Turkish World**

Abstract. The article analyzes the semantic structure of the concept of «woman» in the culture of the Turkic-speaking peoples (Kazakh and Turkish), as well as ways to reflect them in paremiological constructions. A comparative and linguoculturological analysis of proverbs and sayings denoting the concept of «woman» has been carried out. The cognitive features of the two nationalities in the interpretation of the image of a woman were analyzed. According to the authors meanings, in modern linguistics, the scope of the study of the spiritual treasures and linguistic wealth of the nation is expanding in comparison with the linguistic units in the vocabulary of related languages. The relevance of the study is due to the fact that when considered in the linguoculturological aspect, in addition to the communicative and cognitive activities of the language, the consideration of the language is given in unity and continuity with the concepts of culture and civilization, as a source of national cultural information that gives a valuable idea of the world as a whole and national characteristics, in particular. The aim of the study is to analyze the linguistic picture of the concept of «woman» in the Kazakh and Turkish languages at the lexical level, to identify their conceptual qualities and features of functioning. The work uses the methods of descriptive-analytical, lexical and conceptual analysis, linguocultural and comparative analyses. At present, the content of the concept «woman» has been revealed and considered from different angles in linguistic studies.

The article also reveals similarities and differences between the conceptual, figurative and value components of the concept «woman». The concept of «woman» reflects the attitude of society towards the fair sex, therefore, in the Kazakh and Turkish ethnic groups, a woman is assigned the role of a housewife, wife, mother, mother-in-law. Turkish proverbs represent women's diligence, endurance and mercy. The Kazakh people also appreciate attentiveness, cheerfulness and hospitality in women. Both ethnic groups value female character and moral qualities above female beauty. In the linguistic cultures of the Kazakh and Turkish ethnic groups, women's verbosity, laziness, greed, lies, and arrogance are condemned. Comparison of two related languages makes it possible to reveal not only the universal features of each linguistic culture, but also their unique national features.

Keywords: woman, concept, proverbs, anthropocentrism, linguoculturology, stereotype.

А.М. Елубай¹, Н.А. Алдабек²¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: smailova_ase@mail.ru*²*кандидат филологических наук, доцент
Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nurgul74_74@mail.ru***Языково-культурные аспекты пословиц,
отражающих концепт «женщина» в тюрском мире**

Аннотация. В статье анализируется смысловая структура понятия «женщина» в культуре тюркоязычных народов (казахского и турецкого), а также способы их отражения в паремиологических конструкциях. Проведен сравнительный и лингвокультурологический

анализ пословиц и поговорок, обозначающих концепт «женщина». Были проанализированы когнитивные особенности двух национальностей в интерпретации образа женщины. По мнению авторов, в современном языкознании расширяются масштабы исследования духовных сокровищ и языковых богатств нации по сравнению с языковыми единицами в лексике родственных языков. Актуальность исследования обусловлена тем, что при рассмотрении в лингвокультурологическом аспекте, помимо коммуникативной и познавательной деятельности языка, рассмотрение языка дано в единстве и преемственности с понятиями культуры и цивилизации, как источника национальной культурной информации, дающего ценное представление о мире в целом и национальных особенностях, в частности. Целью исследования является анализ языковой картины понятия «женщина» в казахском и турецком языках на лексическом уровне, выявление их концептуальных качеств и особенностей функционирования. В работе использованы методы описательно-аналитического, лексического и концептуального анализа, лингвокультурного и сравнительного анализов. В настоящее время выявлено содержание концепта «женщина» и рассмотрено с разных сторон в лингвистических исследованиях.

Также в статье выявляются сходства и различия между понятийным, образным и ценностным компонентами концепта «женщина». Понятие «женщина» отражает отношение общества к прекрасному полу, поэтому в казахском и турецком этносах женщине отводится роль домохозяйки, жены, матери, свекрови. Турецкие пословицы репрезентируют женское трудолюбие, выносливость и милосердие. Казахский народ также ценит в женщинах внимательность, жизнерадостность и гостеприимство. Обе этнические группы ценят женский характер и моральные качества выше женской красоты. В языковых культурах казахского и турецкого этносов осуждаются женское многословие, лень, жадность, ложь, высокомерие. Сравнение двух родственных языков позволяет выявить не только универсальные черты каждой языковой культуры, но и их уникальные национальные особенности.

Ключевые слова: женщина, концепт, пословицы, антропоцентризм, лингвокультурология, стереотип.

Кіріспе

Қазіргі лингвистика тілді антропоцентристік парадигмаға сәйкес зерттейді, тіл құбылыстары адаммен, оның өмірге, сана мен мәдениетке деген көзқарастарымен өзара байланыста танылады. Бүгінгі таңда концептілерді зерттеудегі лингвистиканың өзекті бағыты салыстырмалы түрде жаңа бағыт саналатын лингвомәдениеттану болып табылады. Лингвомәдениеттану әртүрлі этникалық топтардағы концептілерді салыстыруға, олардың әмбебап және дара ерекшеліктерін ажыратуға мүмкіндік береді. Ю.С. Степанованың «концепт – «сгусток культуры в сознании человека, то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, тот «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, который сопровождает слово»[1, 42-б.], - деген пікіріне қосылуға болады.

Концептілерді зерттеуге әртүрлі бағыттағы ғалымдар: когнитивтік лингвистика (Е.С. Кубрякова, А.П. Бабушкин, И.А. Стернин, З.Д. Попова), лингвомәдениеттану (Ю.С. Степанов, В.И. Карасик, Н.Д. Арутюнова, Г.Г. Слышкин және т.б.) зерттеулер арнады.

Зерттеушілер Л.В. Адонина, О.А. Чибышева, Ф.Б. Мухутдинова, М.С. Досимова, Г.Ш. Хакимова зерттеулерінде «әйел» концептісі махаббат, бақыт, ана, отбасы, достық, сатқындық концептілері арқылы зерттелінді.

Алайда қазақ және түрік тілдеріндегі «әйел» концептісіне салыстырмалы талдау жүргізілген жоқ. Туыстас екі тілді салыстырған кезде екеуіне ортақ және әрбір тіл мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері ашылады.

Қазақ және түрік тілдерінде сөйлейтіндердің санасында «әйел» концептісі адам менталитетіндегі негізгі ұғымдардың бірі болып табылады. Концептінің мәні мен оның өзгеруіне концептінің жалпы мәнді және өзіндік ерекше белгілерін анықтайтын мәдени, әлеуметтік, тарихи, экономикалық жағдайлар әсер етеді. Мақал-мәтелдерді концептіні зерттеу ретінде таңдалу себебі паремиялардың әр халықтың негізгі құндылық бағдарларын беруімен, олардың ықшамдалған ұлттық-мәдени мәтіндердің бір түрі ретінде көрінуімен байланысты. Әр түрлі халықтар дүниесінің тілдік суреттері сан алуан болғандықтан, бұл мақал-мәтелдердің семантикасындағы ерекшеліктерден де көрінеді. Мақал-мәтелдердің мағыналарын дұрыс ұғынбау коммуникацияға қатысушылардың түсінбеуіне әкелетін «мәдениеттер қақтығысын» тудыруы мүмкін.

Зерттеу әдістері

Қазақ және түрік тіліндегі сөздіктерден эмпирикалық материал жинақталып, тілдік фактілерге шолу-талдау жасау үшін сипаттама-аналитикалық, лексикалық және концептуалды талдау, тілдік-мәдени талдау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Қазақ және түрік тілдерінің паремияларына салыстырмалы лингвистикалық талдау жүргізу салыстырылатын ұғымдардың аксиологиялық мазмұнын анықтауға ықпал етеді.

Зерттеу материалы

Когнитивтік бағыттағы зерттеу еңбектерде «әйел» концептісі жан-жақты қарастырылып жүр. Бұл туралы біздің бұған дейінгі зерттеулерімізде қарастырылған.

Зерттеу жұмысының материалы ретінде қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдердегі «әйел» ұғымы алынды. Зерттеу барысында салыстырмалы және концептуалды талдау жүргізілді.

Қазақ және түрік тіліндегі әйелге қатысты мақал-мәтелдерді қарастыруда, біз өткен заманның құнды ғибратты деректерін сараптай отырып, бүтін бір қазақ ұлтындағы әйел затының болмысын, тәрбиесін, жан дүниесін түсінуге мүмкіндік аламыз. Аталмыш антропоэекті зерттеу жұмысымыз мақал-мәтелдердің бойында кодталған танымдық ақпараттарды семантикалық талдау арқылы жүзеге асады. Осы арада, біздің нысанымыз қазақ және түрік тілдеріндегі әйел затының тарихтағы және бүгінгі таңдағы болмысының, әрі бейнесінің танымдық деңгейдегі алатын орынын анықтау.

Талдау мен нәтижелер

Алдымен, мақал-мәтелдердегі әйел бейнесінің гендерлік ерекшелігіне тоқталсақ, әйел заты барлық адамзат түсінігінде тіршілік иесі, жаңартушы, дүниеге адам әкелуші, жылулық пен мейірімділіктің, берекенің бастауы болып табылады. Әйел атауына түсіндірме сөздіктер те, бірінші – адам баласының ұрғашы жыныстылары, екінші – жұбай, қосақ деген анықтама берілген. Сонымен қатар әйел атауымен байланысты тіл бірліктерін сәби, қыз бала, бойжеткен, келіншек, келін, жұбай, зайып, жар, қосақ, шеше, ана, әже, кемпір деп өз ішінен жасына қарай бөлуге болады.

Енді осы жіктеудегі қыз бейнесінен бастайық. Қыз – нәзік те қайратты, алғыр, салмақты да ширақ, төзімді жан. «Қыз тәрбиелей отырып, ұлтты тәрбиелейміз» деген қанатты сөздің өзі қыз бала тәрбиесі тұтас ұлтқа әсерін тигізетінін айтады. «Қызға қырық үйден тию» деген мақалдың астарында қыз абыройы, өскен ортасының абыройы деген мән жатыр. Ал «баланың ұяты – әкеге, қыздың ұяты – шешеге» деген мақалдың мәні ұл қыздың жаман атағы сол бала тәрбиелеп отырған ата-ана ұяты. Қыз бала саналы болса, өсек, өтіріктен қашық жүрсе, ол да ана – мейірімі, бақыты».

Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al [2, 33-б.].

Анасын көріп қызын ал, ыдысын көріп асын іш.

Қазақ мақал-мәтелдерінде қыздың дүниеге келуі – ерекше қуанышты оқиға саналды. Қыздардың дүниеге келуіне ұлдардың дүниеге келуінен кем емес қуанды. Қыз балаларды

жұмақтың кілті деп санады. Қазақ мақал-мәтелдерінде қыз – қонақ, қыз жат жұрттық. Ол ерте ме, кеш пе бәрібір өз теңін тауып тұрмыс құрып, өз жұртына қонақ болып келетіндігі айтылады. Десе де қызды төркін жағы әрдайым еркелетіп, төмен жаққа отырғызбай, төрге шығарып отырған. Қазақ мақал-мәтелдерінде қыз баласы үшін ата-аналары ештеңе аямай, барын беретіндігіне көз жеткізеді.

Қыз баласы әкесіне жұлдыз, шешесіне құндыз.

Қыз – өріс, ұл – қоныс.

Қыздың қабағында құт бар.

Қыздың қабағы күлімдесе – құт келеді.

Қызда қырық көліктік бақыт бар.

Қыз баласының дүниеге келуіне ерекше қуану және жас қыздың киімдеріне ерекше мән беру-қалың мал беру салт-дәстүрімен байланысты. Сұлу қыз өзінің көркімен өмірде өзін жақсы тұрмыспен қамтамасыз етіп ғана қоймай, туыстарына да бағалы сыйлықтар бере алатын айтулы жігіттің назарын аудара алады.

«Қыз өссе – елдің көркі» деген секілді қазақ халқының әйелдің сыртқы келбетіне арналған мақал-мәтелдерді талдай отырып, біз қазақ халқының қыздардың сұлулығын аса жоғары бағалайтынын баса айта кеткеніміз жөн.

Астың дәмін тұз келтірер,
Ауылдың сәнін қыз келтірер.

Гүл өссе – жердің көркі, қыз өссе – елдің көркі.
Қыз – ауылдың көркі.

Қазақ мәдениетінде қызды оң жақта отырып қалғаны үшін айыптаған.

Сондықтан әртүрлі себептермен тұрмысқа шықпай қалған қыздардың күйеу жігіт таңдап отыруға амалы болмады. Олар қандай жігіт болмасын, көңілін білдірсе, соған тұрмысқа шыға беруге даяр болды. Әдет-ғұрыптың қатаңдығын мына бір мақал-мәтелдерден көруге болады:

Аш кісі май таңдамас,
Кәрі қыз бай таңдамас.
Кәрі қыз ер танымайды,
Өлген адам жер танымайды.

Қыздың бойындағы естілік, ақылдылық және сабырлылық секілді қасиеттер әркез жоғары бағаланып отырған. Әйел бақытына қол жеткізу үшін бойжеткен қыз әрбір кезіккен жігіттің мойнына асыла кетпей, өзінің тағдыр қосқан жарына ғана адал болып, сүйіктісін күте білген.

Өмірде әйелге бірнеше рөл, алдымен қыздың рөлі, содан кейін қалыңдық, әйел, ананың рөлі берілді.

«Ана» сөзі адам үшін Отан, туған жер секілді ең қасиетті ұғымдармен тығыз байланысты:

Отан – елдің анасы
Ер – елдің анасы.
Туған үйдің түтіні жылы,
Туған ананың күтімі жылы.

Ата мекен – анаң екен,
Қысылғанда панаң екен.

Қазақ мақалдарындағыдай түрік тіліндегі мақал-мәтелдерінде де Отан Жер-Анамен теңдестіріледі. Өз Отанын білмеген адам нағыз бейшара.

Бұндай мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні зор, олардың даналығы шексіз.

Ana gibi yar vatan gibi diyar olmaz.

Benim vatanım candır canandır anadır sevgilidir yarıdır.

Қазақ отбасында әкенің орны бөлек. Әке – сол шаңырақтың бар ауыртпалығын көтеретін, асырап-бағуға да, жақсы тәлім-тәрбие беруге де міндетті адам. Дегенмен әйел-ананың да орны ерекше. Оның үстіне ер адам Анадан туылады.

Әсіресе дүниеге ұл әкелген ана үлкен құрметке лайық. Өмірге ұл әкелген Ананы үлкен бақыт күтеді. «Анаңды Меккеге үш рет апарсаң да, ақ сүтін ақтай алмайсың» деген мақал-мәтелде баланың Ана алдындағы шексіз парызы туралы айтылады.

Халықта әкесі жоқ бала жартылай жетім, ал анасы жоқ бала толық жетім деген сөз бар.

Сондай-ақ халық даналығында «еркек – бас, әйел – мойын» деген де қадірлі сөз бар. Отбасындағы әйел-мойынның рөлін қызметіне қарай бағалай отырып, қазақ халқы «Жақсы әйел жаман еркекті хан етеді», - дейді.

Түрік халқында да отағасы, яғни әкенің беделі әрқашан абсолютті және айқын болды. Ерте жастан бастап балаларды ата-аналарын, әсіресе әкесіне терең құрмет көрсетуге тәрбиелеп отырды, олар тіпті әкесі келгенде орындарынан тұруы тиіс болды, ал кейбір түріктер ересек жасқа дейін әкесінің көзінше темекі шекпейтін.

Мақал-мәтелдерде жақсы әйел – бұл үлкен бақыт, ал әйелі жоқ үй жетім сияқты. Күйеуіне ұнаған әйел бүкіл ауылға ұнайды.

Қазақтарда көп әйел алу исламға дейінгі мәдениетте кеңінен таралған дәстүр және біздің ұлтымыз үшін көп әйел алу айып болып табылмаса да, екі әйел алғанның дауы үйінде дегенді бекер айтпаса керек. Сонымен қатар «Орта жолда атың өлмесін. Орта жолда қатының өлмесін» деген мақал-мәтелдің бар екендігін айта кеткен жөн.

Алайда, паремияларда әйелдерге қатысты теріс сипаттамалар да кездеседі. Олардың арасында зұлым және опасыз өгей ананың бейнесі ерекше орын алады:

Өгей ана міншіл,

Жетім бала кекшіл.

Анаң өлсе,

Өгей шешенің қабағына қарамағанда қайтесің.

Қазақ фольклорында қайын ене туралы көптеген мақал-мәтелдер бар.

Жақсы енені жаман келін жер қылады.

Жақсы келін жаман енені ел қылады.

Келін қайын енесінің топырағынан жаралған. (Түрік тілінде де дәл осындай мақал бар:

Gelin kaunana toprağından yaratılmış)

Қазақ және түрік халқының мақал-мәтелдерінде ақымақтық, шамадан тыс әуестік, сөзшеңдік, жалқаулық, ұрысқақтық секілді тек әйел баласына ғана емес, барлық адамдарға тән кемшіліктер айқын көрініс табады.

Жаман әйел төсегінен белгілі,

Жаман жігіт есебінен белгілі.

Долы қатын – жылауық,

Сұғанақ қатын – сұрауық.

Уақыттың өзі көрсеткендей, мұндай кемшіліктер тек әйелді ғана сипаттай бермейді. Мысалы, «әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа» деген секілді мақалдарда әйелдің ақыл-ой қабілетін әжуалау негізсіз деп санаймыз.

Екі халықтың фольклорында әйелге, отбасылық қатынастарға, туыстық қатынастарға, отбасылық бақытқа арналған көптеген мақал-мәтелдер бар. Қазақ және түрік халықтарының фольклорлық бай шығармашылық мұрасымен таныс болғаннан кейін мақал-мәтелдерде осы этнос өкілдерінің бүкіл өмір салты көрініс тапқан, отбасылық қатынастардың ғасырлар бойғы тәжірибесі шоғырланғандығына көз жеткіздік.

Әйел туралы қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерге талдау жасау зерттелетін лингвомәдениеттердегі «әйел» концептісін ұғынудағы ұқсастық пен айырмашылықты көрсетеді. Қазақ және түрік мақал-мәтелдерінде әйелдің бағалануы және халықтық түсінікпайым көрініс табады.

Екі тілдік мәдениетте де әйел отбасының қамқоршысы ретінде көрінеді, әйелдің мінез-құлқы, қылықтары мен әрекеттері олардың сыртқы болмыс сипатынан маңызды саналады.

Қазақ әйеліне қонақжайлылық, сыпайылық, еңбекқорлық, жайдарлылық тән болса, түрік әйелдеріне де қонақжайлылықпен қоса, шаруақорлық, отбасының сақтаушысы болуы бәрінен маңызды болды. Алайда біз мақал-мәтелдердің өткен кезенді көрсететіндігін, қазіргі қоғамда барлық патриархалдық дәстүрлер сақтала бермейтіндігін ескергендігіміз жөн.

Екі туыстас мәдениеттің мақал-мәтелдерінде әйелдер еркектерге тәуелді деген пікір орныққан, дегенмен ұрпақ өсіруде, текті жалғастыруда және бала тәрбиелеудегі әйелдің рөлі әрдайым жоғары бағаланады. Отбасындағы көп ауыртпалық әйелдің иығына түседі. Отбасы қазақ және түрік менталитетінде негізгі ұғым болып табылады. Мақал-мәтелдерді талдау барысында «әйел» концептісінде қазақ және түрік халқының айырмашылықтарға қарағанда едәуір ұқсастықтары бар екені байқалды. Сондай-ақ екі лингвомәдениетте әйел затына қатысты теріс қасиеттер жиі сипатталатынын көрсетті. Алайда, паремиялар өткен дәуірді бейнелейтінін ұмытпауымыз керек, ал қазіргі қоғамда барлық патриархалдық дәстүрлер сақталмайды.

Қазіргі таңда тілдің әлеуметтік жіктелуі мен қоғамның жыныстық жіктелуінің өзара байланысын, әйел мен ер адамға қатысты тілдік және бейтілдік бірліктердің қолданылу ерекшелігін, т.б. зерттеудің маңызы артып отыр. «Әйел» концептісін қалыптастыратын ұғымдар тілші ғалымдар тарапынан ұлттық танымдық ерекшеліктермен сабақтастықта зерттелініп жүр. Алайда сан ғасырлық білім көздеріне айналған тіл байлықтары әлі де тіл білімінің жаңа салаларының нысанында қарастыруды қажет етеді. Біз өз кезегімізде түрік және қазақ тіліндегі «әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдердің лингвомәдени аспектіде қарастырамыз.

Қазақ танымында ежелден бері «әйел», «отбасы», «ұлт» деген үш ұғым бір-бірімен тығыз байланыста, ажырамас бірлікте қарастырылған. Себебі, әйел – отбасының ұйытқысы, құт әкелушісі, берекесі мен бірлігінің тұтқасы. Аталмыш әйел затына деген құрмет сонау түркі заманынан бастау алғанына мифологиялық, көне түркілік жазба мұралардағы деректер де дәлел бола алады. Атап айтқанда, түркі тілдерінің алғашқы сөздігі «Диуани лұғат ит-түрік» шығармасы тіліне этнолингвистикалық талдау жүргізген, зерттеуші М.М. Қосыбаев, «әйел» концептісінің ескерткіштер тіліндегі көрінісі жайында: «Әйел баласы көне түркілер заманынан бастап түркі халықтарында ерекше құрметке ие. Көне түркілер дүниетанымында «әйел-анаға» деген үлкен құрмет Ұмай ана культінің негізінде өрбиді. Ұмай Ана жайлы аңыз-әңгімелер, салт-дәстүрлер түркі халықтарының Ұмай мифонимінің сакралды мәні нәрестенің дүниеге келуіне дейінгі, ана құрсағында пайда болу кезеңіне, жалпы адамзатты дүниеге әкелетін аналық негізге қатысты екенін айқын көрсетеді» [3, 54–б.]. Олай болса берілген тұжырымнан әйел затының ана ретіндегі рөлі және дәріптелуі бүкіл түркі халқына ортақ қалып екендігін қорытамыз.

Жалпы түркі халықтарының әйелге қатысты қалыптасқан түсініктері мен құндылықтарының негізіне сан ғасырлық өмірлік тәжірибесі мен өмір сүру қалпы ғана әсер етіп қоймай, сонымен қатар әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі, діні мен наным-сенімінің де ықпалы зор болды. Сол себепті ана тіліміздің байлығы, даналық сөздер мен нақыл сөздердің, мақал-мәтелдердің лексикалық құрамына назар аударып, бүтін бір халықтың ділі мен дүниеге деген көзқарасына қатысты құнды деректер ала аламыз.

«Әйел» концептісін білдіретін тілдік бірліктер ұлттық психологияның негізі болып саналатын ұлттық салт-дәстүр, ұлттық таным, ұлттық мәдениеттің тілдік көрінісі әдеби шығармаларда метафоралар, фразеологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер арқылы жиі беріледі [4, 12-б.].

А.М. Байғұтова «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты» атты зерттеу жұмысында еркек/әйел оппозициялық ұғымдарымен байланысты тілдік деректерді талдау, ұлттық таным ерекшелігін танытатын көптеген мәселелерді айқындайтынын мәлімдейді. Соның бірі ұлттық стереотиптер хақында: «Еркек» және «әйел» концептілері барлық мәдениетте кездеседі, оларға әдет-ғұрып, фольклор, мифтік санада, «дүниенің қарапайым ойсуретінде» айтарлықтай орын берілген. Алайда гендердің стереотиптік және аксиологиялық бағасы түрлі мәдениетте бірдей емес. Сондай-ақ әйелдер мен ерлердің әлеуметтік рөлі де бір-бірінен ажыратылатынын алға тартады. Зерттеуші әйел мен еркекке байланысты қоғамда қалыптасқан таптаурындарды (стереотиптер) тізіп көрсетеді. Соның ішінде біздің қоғамдағы әйелге қатысты кең тараған таптаурындар: ана, жар, үй шаруашылығындағы әйел, ошақ қамқоршысы, қызметкер [5, 9-б.].

Қазақ тіл білімі ғылымында «әйел» концептісі қоғамдағы рөлі мен жас ерекшеліктеріне байланысты тілші ғалымдар тарапынан жан-жақты қарастырылғаны мәлім. Қазақы танымда әйел заты туылғаннан «қазақ қызы» аталып, ары қарай қоғамда «аяулы жар», «инабатты келін», «ардақты ана», «мейірімді әже» сынды түрлі рөлдерді атқарады. Көбіне ғылыми еңбектерде адамның жынысына қатысты атаулардың лексика-семантикалық және этнолингвистикалық сипатына талдау жасалынып, қыз-ана лексемасын қыз-келін, әйел-ана, бәйбіше-тоқал деген үш тақырыпта ажыратылып қарады [6, 80-б.]. Қазақ және түрік тіліндегі әйелге қатысты мақал-мәтелдерді талдамас бұрын, жалпы екі тілдегі әйелдің жас ерекшеліктері мен қоғамдағы рөліне байланысты атауларды ажыратып алуымыз қажет. Түрік тілінде араб тілінен енген *avrat* сөзі құлаққа жағымсыз естілетіндіктен, оның орнына евфемизм ретінде *kadın* сөзі жұмсалады. Ал қазақ тілінде, керісінше, аталған сөздің сыпайы варианты ретінде араб тілінен енген *әйел* сөзін қолданамыз [7, 53-б.]. Қазақ халқының сөздік қорында түрік тіліндегі нұсқа *kadın*/қатын лексемасы да қолданылады. Алайда біздің тілімізде қатын сөзінің әуел бастағы мағыналық реңкі бертін келе өзгеріске ұшырап, түрлі тарихи-саяси себептерге байланысты жазба әдеби тілдік термин ретінде әйел ұғымы қолданысқа енген. Белгілі этнограф ғалым Т. Жұртбай «қатын» сөзінің шығу тарихына қатысты мынадай пікір білдіреді: «Осы арада мынаны ескерте кетемін: қатын – қазіргі қазақ тілінде архаизмге айналған ұғым, ол әуелгі заңдық құқы мен мағынасы бойынша – дәрежелік атау. Отағасынан кейінгі заңды билік иесі, жерге мұрагерлік ететін, мүлік пен малдың еншілесі, сыбаға басы. Қазақ қоғамындағы қатындар – иерархиялық (әулеттік) орнына қарай: бәйбіше, тоқал, құдағи, құдаша, келін, қыз, абысын, ажын, жеңге, сондай-ақ, өзі теңдес еркектермен тең құқықта – нағашы, жиен, бөле ретінде әрқайсысы өз орнына қарай билікке араласып, енші алып, тиісті сыбағасын бөліскен. Тіпті, күннің де мұрагерлік құқы болған» [8]. Олай болса екі тілдегі атаудың өзгешелігін салыстыра отырып, тіліміздің бүгінгі лексикалық қорының біршама ұқсастықтары мен айырмашылықтарына көз жеткізе аламыз. Қазіргі таңда түрік тіліндегі әйел затына қатысты басты атаулар *pine* (әже), *anne* (ана), *abla* (әпке), *kızım* (қызым), *yenge* (жеңге) отбасындағы рөліне қатысты қолданылады.

Түрік тіліндегі «әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдерді әйел затының жас ерекшеліктеріне байланысты топтарға ажыратып қарауды жөн санадық. Түрік тіліндегі қызға

қатысты айтылатын мақал-мәтелдердің бір тобы қыздың тәрбиесіне, болашақта үлгілі келін, асыл ана атануына арналған тағылымдық мәні зор тақырыптарға арналған. Атап айтқанда, қыз баласын жаратылысы нәзік, басқа елдің отын жағушы ретінде дәріптейтін «Kız çocugu, el çocugu» мақалының мағыналық астары қазақ тіліндегі «Қыз жат жұрттық», «Қыз – қонақ», «Қыз – өріс, ұл – қоныс» мақалдарымен үйлеседі. Қыз баласының тәрбиесінде ар мен намыс ұғымдарын ұдайы есте ұстауға шақыратын «Kadını erkek degil, ar ve namus korur» (Әйелді ер адам емес, ар мен намыс қорғайды) түрік мақалының қазақ тіліндегі «Қызға қырық үйден тыйым» мақалының мағынасына саяды. Сондай-ақ түрік халқында қызды дұрыс тәрбиелей алмаудың салдарын танытатын «Kızını dövmeven dizini dover» (Қызын соқпаған тізесін соғар) сынды мақалды ұшырастыруға болады. Түркі тілдерінің тарихы ортақ, мәдениетінің жақындығы ата-ана үшін қызға жақсы тәрбие берумен қатар, қыз баласын құтты орнына қондырудың маңызын танытатын мақал-мәтелдердің үндестігін анықтауға болады. Атап айтқанда, «Kız evi naz evi», «Kızın var, sızın var» түрік мақалдарының мағынасы қазақ тіліндегі «Қызы бардың назы бар», «Қыз ұзатқанның қызылы қалмас» мақалдарының мағынасына жуық. Сонымен қатар, қыз тәрбиесінде ананың рөлін айшықтайтын түрік мақалдарын қазақ тілінде де кейбір сөздердің орыны ауысып келгенімен, тура сол мағынада кездестіреміз. «Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al» (Шешесіне қарап қызын ал, Аяғына қарап асын іш), «Kızım sana soylüyorum, gelinim sen anla» (Қызым саған айтам, келінім сен тында).

«Әйел» концептісін айшықтайтын келесі мақал-мәтелдер тобы әйел затының отбасындағы алар орны мен рөліне қатысты топтастырылды. Қазақ халқында жақсы әйелге тән қасиеттер: сабырлы, мейірімді, қамқор, әдепті, сыпайы, шебер, ақылды, адал болуымен бағаланады. Сонымен қатар отбасындағы әйел затының үйдің берекесін кіргізуде, бала тәрбиесіндегі рөлін ескерген қазақ халқында «Әйел – үйдің қазығы», «Әйел – үйдің көркі, Еркек – түздің көркі», «Үйді қырық еркек толтыра алмайды, Бір әйел толтырады» сынды мақал-мәтелдер қалыптасқан. Дәл осы сарында кездесетін мақалдар түрік тілінен де кездестіруге болады. Атап айтқанда, «Erkek sel, kadın (avrat) gol» (Еркек сел, әйел көл), «Yuvaуı dıchi kuch uyarar» (Ұяны ұрғашы құс жасайды), «Kadın var ev uyarar, kadın var ev uıkar» (Үй жасайтын әйел бар, үй бұзатын әйел бар) отбасындағы әйел затының маңызды рөлін танытса, «Kadının kırk tutu var, biri sonse biri yanar» (Әйел қырық шырақты) әйел затының бойындағы ішкі қуатына, қиындықтарға төтеп бере алуында, қайсарлығы мен төзімділігіне қатысты айтылса керек.

Ерте заманнан бері қоғамда әйел мен ер адамға деген көзқарас әр түрлі болатын. Әйелдердің теңсіздігі туралы көптеген даулар да болып жатты. Ер адам – отбасының қамқоршысы, тірегі. Әйел адам болса, нәзік жан. Шаңырақтың ұйытқысы, балаға тәлім-тәрбие беруші үйдің шырағы [9]. Аталмыш мәселелердің көрінісін тіліміздегі мақал-мәтелдерден де байқауға болады. Қазақ тілінде қоғамдағы әйел баласының рөліне қатысты жағымды пікірлерден құралған тілдік деректермен қатар, патриархаттық заманда қалыптасқан жағымсыз деректер де ұшырасады. Мысалға, «Әйел бастаған көш оңбас», «Астындағы атына, қойнындағы қатынына сенбе» сынды, т.б. Әрбір мемлекет пен халық дамуында кездесетін патриархаттық үстемдік ететін кезең түркі халықтарының да тарихында болғандығы айқын. Аталмыш тұжырымға түрік тіліндегі мақалдар да дәлел бола алады. «Babaya dayanma, kariya güvenme» (Әкеге сүйенбе, әйелге сенбе), «Avradın kazdığı kuyudan su çıkamaz» (Әйел қазған құдықтан су шықпайды), «Elinin hamuru ile erkek ichine karıchmamak» (Қолыңдағы қамырмен еркектің шаруасына араласпа), т.б.

Қазақ және түрік тіліндегі «әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдердің ішінде әйел баласының өмірдегі ең маңызды рөлі «ана атануы» және аналарды сыйлауға және құрметтеуге үндейтін халық даналықтарын бір топқа жинақтап ажыратуға болады. «Ana sütü gibi temiz» (Анасының ақ сүтіндей адал), «Annemi sirtında gotürsen de Hıcaz Mekke'ye, hakkını veremezsin» (Анаңды Меккеге арқалап барсаң да, қарызынан құтыла алмайсың), «Cennet annelerin ayakları altındadır» (Жұмақ ананың аяғының астында), т.б. Ал, орыс тіл біліміндегі

зерттеулерден «әйел-ана» когнитивтік ұғымы кең ауқымда қарастырылғанын көре аламыз. Шағын ғана мысалмен дәлелдеп өтсек. «Отдельного внимания заслуживает репрезентация лексемы «мать». Для русского человека она не только источник жизни, но и покоя, заботы, радости. В трогательных пословицах «Всяк бабий сын»; «Бабушке – один только дедушка не внук» нашли свое отражение представления народа о Великоматеринском отношении русской женщины ко всему живому» [10, 26-б.]. Сол себепті де қай халықтың мақал-мәтелдерін салыстыра қарасақ та, «әйел – ана», «әйел – отбасының ұйықысы» болып саналғанына көз жеткіземіз.

Қорытынды

Қазақ және түрік тілдеріндегі әйелге қатысты мақал-мәтелдерді бірнеше тақырыптарға топтастыра отырып, зерттеу жұмысының ішінде салыстыру, талдау жүргізілді. Салыстыра зерттеу барысында екі тілде әйел затына қатысты жарық көрген мақал-мәтелдер сөздіктерден теріліп пайдаланылды. Қазақ және түрік халықтарының танымындағы әйел бейнесі және оның әлеуметтік рөліне байланысты екі халыққа ортақ түсініктер мен құндылықтар анықталды. Бұған туыстас екі тілдің ежелден бері келе жатқан салт-дәстүріндегі және әдет-ғұрпындағы ұқсастықтар, кейбір мифологиялық діни наным-сенімнің ортақтығы себепші болуы мүмкін деп топшылаймыз. Әйелге қатысты мақал-мәтелдерді талдауда екі тілде де баламасы бар немесе мағыналық жағынан өте жақын, алайда екі тілдің дыбыстық заңдылықтарына байланысты өзгешеліктерге ұшыраған мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. Туыстас тілдерде кездесетін аталмыш ерекшеліктердің болуы табиғи құбылыс деп түсінеміз. Ұқсастықтардан бөлек мәдени, саяси дамудың нәтижесінде туындаған кейбір айырмашылықтарды да көреміз. Мұндай айырмашылықтар мен ұқсастықтардың болуы туыстас түркі халықтарының географиялық орналасуына, қоғамдық-әлеуметтік дамуына, көрші мемлекеттермен қарым-қатынас орнатуында өзге тілдің ықпалы секілді т.б. себептерді атай аламыз. Дегенмен, қазақ және түрік тілдеріндегі әйелге қатысты мақал-мәтелдерді талдай отырып, екі халықтың әйел затына деген ұлттық танымында өзгешеліктерге қарағанда ұқсастықтар әлдеқайда көп екендігін қорыта аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2004. – 992 с.
2. Ömer Aksan Aksoy. Cilt 1. Atasözler sözlüğü. – İstanbul: İnkılap yayınevi, 1988. – 265 s.
3. Қосыбаев М.М. М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегіндегі әлемнің тілдік бейнесі: филол. ғыл. докт. ... дис.: 6D021200. – Алматы, 2014. – 120 б.
4. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 4-изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 208 с.
5. Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы: Абай ат. ҚазҰУ, 2008. – 36 б.
6. Смайлов А. «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты: филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы: Абай ат. ҚазҰУ, 2008. – 30 б.
7. Қалиев А.Қ. Қазіргі түрік тілінің лексикологиясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 238 б.
8. Қатын деп кімді айтамыз? – 2017. [Электронды ресурс]. URL: <https://ult.kz/post/katyn-dep-kimdi-autamyz>
9. Теменова Г.К., Есимбекова Н.Е. Қазақ және түрік халықтарының мақал-мәтелдеріндегі гендерлік көрініс [Электронды ресурс]. URL: <https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/16459/118/3/3156/2012//>

10. Денисова Т.А. Репрезентация концептов мужчина и женщина в языковом сознании русского народа: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 19.12.06. Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина. – Тамбов, 2006. – 24 с.

REFERENCES

1. Stepanov Iu.S. Konstanty: Slovar russkoi kultury [Constants: Dictionary of Russian Culture]. – М.: Akademicheskyyi proekt, 2004. – 992 s. [in Russian]
2. Ömer Aksan Aksoy. Cilt 1. Atasözler sözlüğü [Dictionary of proverbs]. – İstanbul: İnkılap yayınevi, 1988. – 265 s. [in Turkish]
3. Qosybaev M.M. M. Qashqaridyn «Diwani lugat it-turik» enbegindegi alemnin tildik beinesi: filos. gyl. dokt. ... dis.: 6D021200 [The linguistic picture of the world in the work of M. Kashgari «Diwani lugat it-Turk»: dis. ... doct. of philol. science]. – Almaty, 2014. – 120 b. [in Kazakh]
4. Lingvokulturalogiia: ucheb. posobie dlia stud. vyssh. ucheb. zavedenyi [Linguoculturology]. – 4-izd., ster. – М.: Izdatelskiy centr «Akademii», 2010. – 208 s. [in Russian]
5. Baigutova A.M. «Qazaq aieli» konceptisinin etnomadeni sipaty: filol. gyl. kand. ... avtoref.: 10.02.02 [Ethno-cultural character of the concept «Kazakh woman»: abstract ... cand. of philol. science]. – Almaty: Abai at. QazUU, 2008. – 36 b. [in Kazakh]
6. Smailov A. «Aiel» konceptisin qalyptastyratyn turaqty tirkesterdin lingvomadeni sipaty: filol. gyl. kand. ... avtoref.: 10.02.02 [Linguocultural character of stable phrases that form the concept of «woman»: abstract ... cand. of philol. science]. – Almaty: Abai at. QazUU, 2008. – 30 b. [in Kazakh]
7. Qaliev A.Q. Qazirgi turik tilinin leksikologiyasy: oqu quraly [Lexicology of the modern Turkish language: a textbook]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2016. – 238 b. [in Kazakh]
8. Qatyn dep kimdi aitamyz? [Who do we call «a woman»?]. – 2017. [Elektrondy resurs]. URL: <https://ult.kz/post/katyn-dep-kimdi-aytamyz> [in Kazakh]
9. Temenova G.K., Esimbekova N.E. Qazaq jane turik halyqtarynyn maqal-matelderindegi genderlik korinis [Gender expression in Proverbs and sayings of the Kazakh and Turkish peoples] [Elektrondy resurs]. URL: <https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/16459/118/3/3156/2012/> [in Kazakh]
10. Denisova T.A. Reprzentaciia konceptov mujshina i jenshina v iazykovom soznanii russkogo naroda: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk: 19.12.06 [Representation of the concepts of man and woman in the linguistic consciousness of the Russian people: abstract ... cand. of philol. science]. Tambovskiyi gosudarstvennyy universitet imeni G.R. Derzhavina. – Tambov, 2006. – 24 s. [in Russian]